

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

ОСТЕР: ЗВІДКИ ЦЯ НАЗВА?

Славне і багате тисячолітньою історією місто Ніжин мальовничо розкинулось уздовж обох берегів тихоплиної річки Остер. Безумовно, у далекому минулому вона була судноплавною. Міліти почала порівняно недавно, внаслідок бездумного втручання людей у довкілля. Вирубання лісів та осушування боліт, що почалися ще у XVII столітті, призвели до порушення рівноваги у природі, викликали суттєве зниження рівня ґрунтових вод. Як наслідок, вже наприкінці 1780-х років відомий дослідник О. Шафонський писав про Остер: «в тех только местах сия река видна, где она мельничными плотинами запружена, а в других более, болото представляет; хотя, впрочем, около самых Белых Веж (біля витоків Остра — О. М.) больших судов разломанные куски находили, по коим бы заключить должно, что она в древности была так же глубока, как Десна или самый Днепр».¹

Звичайно, порівняння Остра з Десною та Дніпром є перебільшенням, але невеличкі та середні за розмірами човни могли спокійно плавати Остром у ті далекі часи. Ймовірно, тут існувала велика кількість волоків, за допомогою яких стародавні купці перетягували свої човни з товарами, зокрема, з Остра в Удай або Трубіж. З'єднані невеликими протоками та струмками в єдину транспортно-комунікаційну систему, ці річки забезпечували активний обмін та торгівлю між сусідніми племенами, що населяли простори сучасної Лівобережної України. За свідченням відомого дослідника О. Русова, ще у кінці XIX століття під час весняної повені після сніжної зими до села Пашківка під Ніжином, що лежить на річці В'юниці (ліва притока Остра), через невеличкий лісистий перевал доходили води з річки Удаю, з'єднуючи таким чином басейн річок Десни та Сули.²

Не відкидаючи можливості існування На Острі волоків, цікаве пояснення фактам, наведеним О. Шафонським, свого часу запропонував відомий дослідник старожитностей Лівобережної України В. Ляскоронський. Вивчаючи історію Переяславської землі, він писав: «признавая несомненным более высокий уровень речных вод в древнее время сравнительно с нынешним, ученые убедились, что древние жители приречных мест сплавливали весной, во время половодья, в Днепр или Дон выстроенные на месте суда. Если такое судно по каким-либо причинам не успевало дойти благополучно до большой реки, то оно или погибало, или же оставалось там до будущего года». На підтвердження своєї думки дослідник наводив конкретний приклад. Ще у середині XIX століття у верхів'ях річки Донця артілі майстрів будували великі морські човни, які під час весняної повені сплавливали до Таганрога для продажу. Заперечуючи масове давнє судоплавання по притоках середнього Дніпра, дослідник визнавав, що невеличкі човни безперешкодно пересувалися по багатьох ріках та річках, сприяючи таким чином розвитку відносин між віддаленими частинами Руської землі.³

Сьогодні мало хто знає, що у минулі часи річка Остер мала назву дещо відмінну від сучасної. На рубежі XVI—XVII століть у Московській державі було складено «Книгу Большому Чертежу», своєрідний покажчик до першої географічної карти східнослов'янських земель. Цей «Большой Чертеж», на жаль, до нашого часу не дійшов, але у «Книзі» зустрічаємо такий цікавий опис: «а от Чернигова 60 верст вниз по Десне на левой стороне город Остер, а под ним впала в Десну речка Острь, а река Острь вытекла из-под городища Белья Вежи от верху Удая».⁴

В іншому документі 1659 року, в якому йдеться про військові дії поміж московськими та козацькими загонами біля Ніжина, зустрічаємо таке повідомлення про пересування війська: «воевода велел государевым ратным людем за реку Остредь перербратца».⁵

Проте, найдавнішою письмовою згадкою про річку Остер є повідомлення «Повісті временних літ», де під 988 роком розповідається про містобудівельну діяльність князя Володимира Святославича: «И рече Володимер: се не добро есть мало городов

около Киева. И нача ставити города по Десне, и по Устры, по Трубешеве, и по Суле, и по Стугне...».⁶ Саме в ті часи по Остру проходив міцний оборонний рубіж, який захищав центр Сіверянської землі — Чернігів — від нападів степових кочівників з південного сходу. Археологічні дослідження останніх років переконливо довели, що саме на рубежі IX—X століття на березі Остра і виникла невеличка фортеця, що поклала початок сучасному Ніжину. Цікаво, що у тому ж таки літопису під 1098 роком є згадка про ще один важливий оборонний форпост Руської землі — сучасне місто Остер, яке тоді називалось «Городець на Вьєстри».⁷

Отже, можна простежити, як з плином часу змінюється назва річки, перетворюючись на сучасну: «Убрь» — «Вьєбрь» — «Обрь» — «Остредь» — «Остер». Але як же пояснити походження цієї назви?

Первинний зміст цього слова для нас, сучасників, загубився у темряві століть. Адже назви річок, або гідроніми, завжди мають більш давнє походження, ніж назви населених пунктів та сухопутних географічних об'єктів. Наші далекі предки, які ще не знали осілого життя, мандрували з місця на місце, маючи за орієнтири саме річки. Отже, й річкові назви виникали у прадавніх мовах набагато раніше від інших.

Спостереження дослідників виявилися дуже цікавими. Неодноразово висловлювалась думка про те, що назва річки походить від великих риб осетрів, що начебто раніше водилися у ній. Інші дослідники вважали, що назва річки походить від давньоруського «вострь», «острь» — гострий, різкий. Київський історик М. Корінний схильний відносити походження назви річки Остер до часів готської навали (IV—V століття), оскільки німецькою мовою «Oster» означає «східний». На думку вченого, саме по Остру тоді проходив східний кордон готських володінь.⁸

Але на думку археолога В. Петрова, яку поділяє більшість дослідників, слов'янська приналежність усіх гідронімів з основою «стр» є незаперечною: їхнє поширення цілком співпадає з ареалом поширення слов'янських археологічних пам'яток у межах України. Бачимо подібні назви в Дністровському басейні — це річки Стрв'яз, Стривець, Стривники, Струга, Стриня, Стрий, Стрила, Стрипа тощо. Подібні гідроніми спостерігаємо і на Правобережному Поліссі: Струмень, Стремеча, Простирнь, Стир, Струважа. Є такі назви і на лісостеповому Лівобережжі: зокрема, Остер, Острище, Стрижень, Стриж, Остереч, Струга, Стряни, Устром, Стропоге, Стрільники тощо.⁹

Як справедливо відзначає краєзнавець з Носівки І. Буняк (дивись публікацію в «Сіверянському літописі», № 4, 1996, с. 22—31), посиланючись на мовознавчі дослідження Зіновії Франко, основа «стр» в українських гідронімах має індоєвропейське походження. Сполучення «стр» у річкових назвах є відгомном одного з прадавніх слів, що використовувалося для назв водоймищ. Характер і зміст його буде зрозумілим, якщо порівняти однокорінні слова, що трапляються у слов'янських та балтійських мовах. Досить згадати старослав'янське «строуя», «строумень», «стремя»; російське — «струя», «стремнина», «струг», «остров», «быстрый»; українське — «струмок», «стрижень», «струга»; польське — «Struga», «Strumien» тощо. Цікаво, що подібні слова знаходимо й у словниках балтійських народів — у латиській, литовській та пруській мовах. Усі вони походять від давньоіндоєвропейського «Osrovati» — «обткати, омивати». Індоєвропейська мова існувала близько 5—4 тисяч років тому. Найближчою до неї, що збереглася до наших днів, є санскритська, якою користуються деякі народи Північної Індії. У санскриті досі існує дієслово «Stravati» — «текти» (порівняймо литовське «Srava» — «течія»)¹⁰. Близько трьох тисяч років тому складні етнокультурні процеси призвели до поділу колись єдиного індоєвропейського народу. Від спільного індоєвропейського кореня поступово відбруньковувались германська, слов'янська та балтійська мови. Ці складні процеси етногенезу супроводжувалися переселенням цілих племен та інших груп на теренах Євразії. За даними археології Індоєвропейське населення в Україні з'являється не пізніше початку бронзового віку — у першому тисячолітті до нашої ери. Саме цим часом і датуються перші археологічні пам'ятки, що їх залишили на берегах Остра наші далекі предки.

Отже, цілком вірогідно, що назва річки Остер походить від прадавнього індоєвропейського слова, яке означало «текуча вода, струмок, річка». Як й інші топоніми, ця назва є унікальною лінгвістичною пам'яткою, що розповідає про найдавнішу історію рідного краю.

Олександр МОРОЗОВ.

Джерела та література:

- 1 Шафонський О. Черниговского наместничества топографическое описание. — М., 1851. — С. 10.
- 2 Русов А. Описание Черниговской губернии. — Чернигов, 1898. — Т. 1. — С. 22.
- 3 Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. — К., 1908. — С. 2,4.

- 4 Книга Большому Чертежу или древняя карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу 1627 г. — М. Л., 1950. — С. 72.
- 5 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1872. — Т. IV. — С. 115.
- 6 Повесть временных літ. — К., 1990. — С. 188—189.
- 7 Коринный Н. Переяславская земля. X — первая половина XIII века. — К., 1992. — 71.
- 8 Коринный Н. Вказ. праця. — С. 244.
- 9 Петров В. Етногенез слов'ян. — К., 1972. — С. 87—89; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 784—785, 584—586.
- 10 Шанский Н., Иванов В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М. 1971. — С. 98.

РОЛЬ МЕЦЕНАТСТВА ТА БЛАГОДІЙНОСТІ У СТАНОВЛЕННІ БІБЛІОТЕКИ?

Приклади історії великих бібліотек світу яскраво свідчать, що своїм заснуванням і розвитком вони зобов'язані насамперед явищу меценатства.

Чернігівська ОУНБ ім. В. Короленка була також заснована на пожертвуванні коштів і існувала як громадська.

Одним із фундаторів її був Олександр Тищинський, який ще в 1872 р. зібрав велику кількість книжок, а потім на власній квартирі відкрив читальню. Згодом ця книгозбірня склала ядро майбутньої бібліотеки.

Основні пожертвування на утримання її та придбання книжок йшли від членів правління-засновників: Червинського, Карпинського, родин Ліндсвордів, Русових, Милорадовичів, Лизогубів.

У щорічних звітах бібліотеки найчастіше згадуються прізвища Лисенка, Верзилова, Зубок-Макієвських, Ласкаронського, Регієр, Селюка, Ясновського, Тюра та інших як жертвувачів. Велика заслуга у зборі літератури для громадської бібліотеки належить Степану Даниловичу Носу, лікарю, письменнику, етнографу і фольклористу, який саме в час найбільшого свого творчого розвитку (1859—1863) жив і працював у Чернігові.

Правління бібліотеки всіма силами намагалося не тільки зберегти бібліотеку, але й розвивати її. Так, у звітах читаємо: «...правление просит гх. членов собрания и сочувствующих библиотеке приложить со своей стороны зависящие от них усилия к улучшению материальных средств библиотеки — частным способом или сбором пожертвований, стараниями ли устроить в пользу библиотеки концерты, или каким-нибудь другим способом» (7. С. 255).

І дійсно, іноді на допомогу громадській бібліотеці приходили відомі вчені, композитори, співаки, які згоджувались дати благодійний концерт чи прочитати лекцію.

За період з 1897 р. по 1901 р. було прочитано 12 лекцій Новгородцевим, Лучицьким, Афанасьєвим, Косоноговим, Лесевичем, Сварницьким, Голубовичем, М'якотніним та ін. Крім того, протягом зазначеного періоду було влаштовано 3 концерти та 2 вистави. Одна з них була дана, дякуючи співчуттю до справи бібліотеки оперного товариства, що гастролювало у Чернігові, а інший — завдяки увазі міської управи. Велика сума грошей надійшла від концертів, що провів М. В. Лисенко в Чернігові. Чималий прибуток давала виручка від спектаклів і концертів, які влаштовував музично-драматичний гурток, що займав одне приміщення з бібліотекою. Але з 1888 р. гурток зовсім відокремився від бібліотеки і перестав відраховувати кошти на її утримання.

У грудні 1900 р. та на початку 1905 р. свої лекції читав Д. Яворницький, який приїжджав до Чернігова. Частину виручених грошей від них було передано громадській бібліотеці, яка їх організувала.

Але дуже часто адміністрація губернатора Дарагана не дозволяла влаштовувати розважальні заходи, доходи від яких йшли на утримання бібліотеки. І все ж ентузіасти своєї справи знаходили вихід. Допомігав організувати концерти, лекції Іван Григорович Рашевський — людина, яка співчувала бібліотеці і була своєю в адміністрації.

Ось що згадує у своїх споминах Софія Русова: «...і там, за «червоним мостом», де жила урядова аристократія, були в нас свої люди. Іван Григорович Рашевський, губернаторський урядовець, був артистом-у певному розумінні того слова, сам видатний маляр, він близько стояв до товариства Петербурзьких художників.

Він любив також музику. У нього збиралися завжди місцеві й приїзді музиканти, він допоміг нам улаштувати концерт Лисенка. Він умів виривати у губернатора до-